

A hűtlenség erényei vagy a hűség kockázatai

1956 óta az olasz baloldal eszmei és politikai vitáinak központi témája a lenini és Gramsci-i örökséghez való viszonyunk. Ez voltaképpen saját eszmei, politikai „folytonosságunk”, e folytonosság jelentéseinek és formáinak, ezek újradefiniálhatóságának kérdése.

Milyen pluralizmus?

A vita középpontjában a hegemonia és a pluralizmus összeegyeztethetőségének kérdése áll. Tamburrano 1962-ben egy olyan hegemoniafelfogással állt elő, mely arra hajlik, hogy alapvető különbséget mutasson ki Gramsci reflexióinak végeredménye és a leninizmus között. Ami a pluralizmus problémáját illeti, a kérdést jól és rosszul is fel lehet tenni. Rosszul teszi fel a kérdést, aki a XIX. századi liberális fogalmaival akarja megragadni — mégpedig kritikailag — a kelet-európai országok ellentmondásos valóságát. Hogyan lehet helyesen felvetni a pluralizmus kérdését? Semmi esetre sem úgy, hogy Lenintől Kautskyhoz térünk vissza. Inkább előre kell lépünk. Abból a konkrét gazdasági és intézményi rendszerből kiindulva, amelyben élünk, a demokrácia és a szocializmus, a pártok és az állam konkrét viszonyának tisztázására, a parlamenti képviselői rendszer újraértékelésére törekedve tölthetjük csak meg konkrét politikai tartalommal a pluralizmus fogalmát. Csak a saját fejünkkel gondolkozva léphetünk túl a revizionizmus vagy ortodoxia gyermeteg dilemmáján.

Marad a kérdés: hogyan egyeztethető össze a pluralizmus a hegemoniával?

Leninizmus és leninizmus

Mielőtt Gramsci leninizmusának bonyolult kérdését próbálnók megközelíteni, mindenekelőtt bizonyos különbségeket kell tisztáznunk. Mint látni fogjuk, nem filológiai „szószálhasogatásról” van szó. Egy dolog ugyanis a leninizmus mint a szovjet állam ideológiája és gyakorlata, és más dolog Lenin — a Marxot értelmező jelentős teoretikus. A II. Internacionálé egész történetében Lenin az egyetlen, aki egy, a Kautskyénál összehasonlíthatatlanul összetettebb és érettebb *Tőke*-olvasatból indul ki (a Kautsky-kivonat mindössze *A tőke* első kötetének néhány — egyébként nem sok — fejezetén alapult). Lenin túllép a bér munka meghaladásának szűkös kérdésfelvetésén, és egy olyan fogalmat elevenít fel — a gazdasági-társadalmi alakulat fogalmát —, amelynek nyoma sincs Kautsky több mint ezer oldalas, a történelmi materializmus kérdéseit összefoglaló enciklopédiájában. Lenin különben sem szorítkozik a fogalom elméleti meghatározására. Egész pályafutása során — a munkásmozgalom vezetőjeként, majd államfőként — a fogalom politikai alkalmazására törekszik: az oroszországi kapitalizmus kialakulását tárgyaló tanulmányaitól kezdve az 1921-es elemzéseig, amikor is a társadalmi-gazdasági alakulatnak azok a kérdései kerültek előtérbe, melyekkel a bolsevik pártnak taktikája és stratégiája kidolgozásában számolnia kellett. Jelentős tanulmányokkal járult hozzá a szocializmus és a demokrácia, a gazdasági és politikai harc, az elmélet és a mozgalom viszonyának tisztázásához. Ezek ma is szerves részét alkotják a marxista politikai elemzés gyakorlatának, mindenütt, ahol egyáltalán tovább él ez a gyakorlat. De éppen ebben az összefüggésben kell szót ejtenünk arról a Leninnél is, aki az európai szocializmus szempontjából döntő pillanatban a dialektika s ezzel együtt az ismeretelmélet kérdéseit újra tudta gondolni. Rá tudott kérdezni a döntő kérdésre: képes-e a marxista megismerés úgy összegezni egy korszak egészének lényeges vonásait, hogy közben ne veszítse szem elől, hogy ezen a korszakon belül sajátos, történelmileg eltérő helyzetek alakulhatnak ki. Lenin volt tehát az, aki a marxi gondolkodás kiindulópontjához nyúlt vissza, azt a kérdést próbálta önállóan megválaszolni, hogy a sajátos tárgy és helyzet milyen sajátos megismerést és logikát követel.

E kérdésfelvetések politikai jelentősége ma számunkra nyilvánvaló. Kétségtelen, hogy a lenini kérdésfelvetések rendkívüli elemző erejéből a nemzetközi kommunista mozgalom későbbi története során sok minden veszendőbe ment. A

sztálini doktrínák egyértelműen visszalépést jelentettek a lenini politikatudománytól egy „machiavellista” izű szűkös politikai élet keretei közé. Erre a különbségtételeire különösen akkor van szükségünk, ha a saját gondolkodási hagyományainkhoz való viszonyunkat akarjuk kritikailag újragondolni.

Ami Gramsci leninizmusát illeti, szellemi és politikai fejlődésében kétségtelesen meghatározó szerepet játszott az, hogy 1922 és 1933 között közvetlen viszonyba került Lenin munkásságával. De aligha becsülhetjük le a bolsevik vezetők csoportjának egészéhez fűződő sokoldalú viszonyát. Ez a csoport akkoriban számtalan árnyalatot, sokféle átmenetet képviselve vitatkozott az új szovjetállam távlatairól. Nyilván voltak kérdések, amelyekben megoszlottak, sőt megütköztek egymással a vélemények. De mint Gramsci 1926-ban jellemezte a helyzetet, a véleményeknek ez a sokfélesége tette lehetővé „azt az összjátékot, amelyben a különböző tendenciák és személyiségek közeledni tudtak egymáshoz, és ideológiailag azonosulni tudtak egymással”.

Ha újraolvassuk Gramscinak a Kommunista Internacionálé vitáin elmondott szövegeit, meglepődve látjuk, hogy ezek nem játszottak kisebb szerepet például Lenin szövegeinél. És nem volt csekélyebb szerepük Buharin, Zinovjev, Trockij vagy végső soron Sztálin szövegeinél sem. Amikor a bolsevizmus sajátos történelmi múlttal és jövővel rendelkező forradalmi hagyományból aránylag rövid idő alatt „marxizmus—leninizmus”-sá alakult át, vagyis olyan ideológiává, melyet a politikai kiközösítés fegyvereként fogtak fel és vettek igénybe, és amikor elméleti sikon az ún. „dialektikus materializmus” zárt rendszerévé merevedett, Gramsci azonnal felfogta a veszélyt. Számolt ugyanis a kockázattal, hogy a marxizmus újra elmerül majd az idealizmus és materializmus régi ismeretelméleti vitájában. Tiltakozott tehát Plehanov ilyen értelmű „kijátszása” ellen, s vele szemben Labriola feltámasztásával próbálkozott. Amikor Buharin a marxizmus enciklopédikus rendszerbe foglalásának tervével állt elő, Gramsci ebben azonnal felismerte egy korporatista és autoritárius államfelfogás korlátait.

Mindéz szerves része Gramsci leninizmusának.

Másfelől viszont Gramsci leninizmusának kérdése, mint arra a francia Christine Glucksmann is rámutatott, elkerülhetetlenül összefonódik Gramsci sztálinizmus-írálatával. A *Börtönfüzetek* nemrég kiadott kötetei ezt a tényt számtalan adalékkal támasztják alá. Az iparosítás kulturális és politikai következményeivel számolva írja Gramsci 1930-ban: ha az iparosítás nem társul „önfegyellemmel, ez bonapartizmushoz vezethet, vagy pedig egy idegen támadással teremtődnek meg ama külső kényszer feltételei, amely a tekintély szavával vet majd véget a válásnak”. Világosan kirajzolódnak itt a tömegek demokráciájának fejlesztésében akadályozott fiatal szovjetállamnak azok a dilemmái, melyek aztán hosszú évekre meghatározzák a történelem alakulását. Különben ma már a legtöbb kutató egyetért abban, hogy 1934 csupán utolsó felvonása egy olyan folyamatnak, melynek kezdetét már 1924-től lehet kelteznii, s melynek gyökerei a párton belül, a különböző frakciókkal és nézetekkel való leszámolás módjában kereshetők. Gramsci nemcsak tanúja volt, de szigorú ítéletet is mondott a párt és állam közti viszony illetően alakulása fölött.

A termelők önkormányzata

Nicola Badaloni írja egyik újabb munkájában (*Gramsci marxizmusa*, Torino, 1975), hogy szerinte aligha tartható fenn az a nézet, miszerint Gramsci közvetlenül és kizárólag Lenin örökségét folytatta volna. Végbement közben Sorel újraértékelése is. Ma már jobban látjuk, mint eddig bármikor: mi újat hozott Gramsci a leninizmushoz képest. És ezzel visszajutottunk az indító kérdéshez. Vannak-e Gramsci hegemoniaelméletében pluralizmuscsirák? Másképpen fogalmazva: van-e út a szocializmus felé egy olyan politikai rendszeren át, melyet több párt együttes jelenléte jellemez? Ha igenlően válaszolunk erre a kérdésre, Gramscit elkerülhetetlenül olyasmiről tesszük felelőssé, amihez tulajdonképpen semmi köze. Úgy gondolom, ami a pluralizmussal, illetve a demokratikus fejlődéssel szemben támasztott követelményeket illeti, Gramsciban ennél valamivel kevesebb van, ugyanakkor valamivel több is. Valamivel kevesebb, ha arra keressük a választ: hogyan kell élni a demokratikus intézményekkel (a parlamenttel, a választói gyűlésekkel és így tovább) egy olyan korszakban, amikor átalakulóban vannak a hatalom gazdasági alapjai. Valamivel több viszont, ha előre akarjuk látni — mégpedig a lehető legárnyaltabban — a polgári parlamentari kormányrendszerben keletkezett demokratikus formák jövőjét, gazdagításuk és meghaladásuk módjait.

Többször elmondták már: Gramsci eredetisége főleg abban mutatkozott meg, hogy a kapitalista Nyugatról indult ki. Nem mindig vették figyelembe azonban

az eredeti gondolkodásmód objektív összefüggéseit: vagyis azt a tényt, hogy Gramscinak közvetlenül, szinte naponta meg kellett ütköznie azokkal a mechanizmusokkal, melyeken át a liberális olasz állam válsága kibontakozott, s szinte naponta szembesülnie kellett magával a válsággal, mely azután a fasiszta egypártrendszer szálláscsinálója lett. A válságtól jut el tehát Gramsci a hegemonia kérdéséhez, annak bonyolult formáiról való átfogó és általánosított reflexiókhoz. És itt a hegemoniának azokról a formáiról van szó, amelyet a Nyugat tőkés nagypolgársága valószínűleg meg a kormányzás parlamenti rendszerén keresztül. De a liberális állam válságának Gramsci-féle értelmezéséhez az elméleti alapok már az *Ordine Nuovo*-beli szövegekben megtalálhatók. Marx *A polgárháború Franciaországban* című munkájához fűzött megjegyzéseiben követhető a leginkább nyomon ez az elmozdulás a lenini örökséghez képest. Míg Lenin az *Allam és forradalomban* kifejtett államelméletének középpontjába mint „marxi elemet” az államgépezet szétzúzásának követelményét állította, Gramsci az állam kérdését egészen más oldalról közelítette meg. Őt a párizsi kommün „indusztriális oldala” érdekelte elsősorban, vagyis a marxi elemzésnek azok a vonatkozásai, ahol Marx „a termelők önkormányzatát” hangsúlyozza, melynek révén „a társadalom visszanyeri a parazita állam által elfecsérelt energiákat”. Ebből az elméleti alapvetésből kiindulva jutott el Gramsci az értelmiség, a város—falu viszony, a „történelmi blokk” különböző formáinak, a pártok és az ideológia szerepének vizsgálatáig. E kezdeti magra, melyet „preleninistának” is nevezhetünk, épül minden későbbi gondolati eredménye. Gramsci leninizmusát — a maga eredetiségében — csak úgy érthetjük meg, ha tudomásul vesszük: mindaz, amit Lenintől tanult, csak ezen a „kezdeti magon” átszűrődve vált a sajátjává. Ebben az összefüggésben jól körvonalazódik a Gramsci-féle politikatudomány nyílt jellege, hallatlan érzékenysége a *spontaneitás* új formái iránt, melyek újabbnál újabb társadalmi igényeket és szükségleteket fejtenek ki. Azzal, hogy Gramsci a „termelők önkormányzatának” kérdését állítja a középpontba, nemcsak eredeti, de *önálló* álláspontot foglat el a leninizmushoz képest. Gondolkodásának ez a kétségtelen autonómiája teszi lehetővé, hogy kritikai módon viszonyuljon a politikai demokrácia kérdéséhez, és hogy megőrizze elméletének strukturális nyitottságát az átmenet olyan hipotéziseivel szemben is, amelyek eléggé eltérnek a lenini gyakorlat (a „bolsevizmus”) politikai alakтанától és taktikai sémáitól.

Ha igaz az — és itt Marxtól idézzük —, hogy „a termelők uralmát nem lehet társadalmi szolgálattal összeegyeztetni”, ha tehát napirenden van „az állam meghódításának” kérdése (ugyanazzal a címmel jelent meg Gramsci első programcikke az *Ordine Nuovóban*), és „az állam meghódításának” a munkásosztály szervezett fellépése az előfeltétele (a liberális állam 1921—1922-es válságából Gramsci nem lát más kiutat, mint a munkásszervezkedést), akkor hogyan lehetséges, hogy Olaszország a munkásmozgalom szétverése, az osztályviszonyok illetlen való „normalizálása” után sem talált vissza a régi liberális rendszerhez, a parlamenti demokráciához? Miért nem lehetett itt is, mint más nyugati országokban, megfékezni az autoritárius folyamatot? Ezek azok a kérdések, amelyek Gramscit a hegemonia különböző történeti formáinak átgondolására kényszerítették. A történeti tapasztalatok alapján most már nyilvánvalóvá vált: a fasisztust semmi más nem állíthatja meg, egyedül csak a tömegek visszatérése a politika színpadára. A munkásosztály nélkül többé már nem lehet demokráciát gyakorolni. Ugyanakkor Gramscinak azt is tudatosítania kellett, hogy a parlamenti állam ereje korlátlan befogadóképességében rejlik.

A fasiszta tapasztalat nagyságrendje és mélysége a pluralizmusnak is új jelentést kölcsönzött, azt éppenséggel a többpártrendszerrel azonosította. Gramsci viszont az egypártrendszer és a totalitárius állam (ezen a színfalak mögötti alkudozások és összecsapások politikáját érti) „fekete parlamentarizmusáról” beszél, ami azt jelenti, hogy a fasiszta párton belüli ellentétek társadalmi tartalmukat tekintve nem lehetnek *nem* azonosak a parlamentáris államon belül jelentkező ellentétek dialektikájával. A párt belső légkörének szigorodása, mindennemű belső ellenzék erőszakos eltávolítása csak a *société civile* (a marxi politikai társadalommal szembeállított „polgári társadalom”) mélyén feszülő ellentétek tartós továbbélését próbálja eltakarni. Az ütközőpontok kiiktatása „a harc fokozódásának a tünete”. „A barométert összetörhetjük, a rossz időtől akkor sem szabadulhatunk meg” — írja Gramsci 1926-ban a börtönből.

Gramsci elfogadta tehát az egypártrendszer mint az átmenet politikai formáját, de nagyon is tudatában volt e politikai forma gyengéinek. Ezért nem akar lemondani arról, hogy minden összefüggésben újragondolja a hatalom és konszenzus viszonyának kérdését.

A *Rinascitában* 1969-ben megjelent egy kerekasztal-beszélgetés Machiavelliről és a machiavellizmusról. Abban egy csehszlovák kutató, Lubomir Sachor megemlíti: Sztálinról az a hír járta, hogy *A fejedelem* volt egyik kedvenc olvasmánya. Ugyanakkor, teszi hozzá Sachor, a sztálini korszakban ezt a művet sohasem adták ki, senki sem olvashatta.

Mi sem könnyebb, mint az ún. „machiavellizmussal“ szemben táplált ellen-szenvet Gramsci *Új Fejedelmére* is kiterjeszteni. A Machiavellitől kölcsönzött metafora azonban Gramscinál nem egy „elkülönített“, néhányak hitbizományának tekintett politikára, és nem az elkeseredett hatalmi harcokra való jelképes utalás. Az „új Fejedelem“ inkább egy mítosz, egy felszabadító eszme, a „kollektív népi-nemzeti akarat“ szerves kifejeződése. Amit az is igazol, hogy Gramsci (akárcsak Lenin) nem tud olyan tömegpolitikát elképzelni, amely ne az igazság mindenkori kimondásán alapulna.

Croce a proletariátus Machiavellijének nevezte Marxot. (Ez is része volt annak a heves polémiának, amit a felvilágosodás ellen folytatott.) „A marxizmusra vagy inkább Marx egyes, összefüggésükből kiragadott állításaira — mondta Gramsci 1925-ben — csak azért volt szüksége az olasz polgárságnak, hogy igazolja magát, miért kellett szükségszerűen lemondania a demokráciáról.“ Ilyen értelemben a Marx—Machiavelli kapcsolatra helyezett hangsúly Gramscinál jól meghatározott ideológiai szerepet játszik: nem engedi a marxizmust a politikai realizmusnak a liberális kultúra eszköztárából előhalászott formáira redukálni. Ugyanakkor van egy bizonyos kritikai éle a szociáldemokrata tradícióval szemben is. A szociáldemokráciát ugyanis éppen azért tudta elsöpörni a fasizmus, mert nem volt képes idejében felismerni a polgári-liberális demokrácia belső korlátait, a felvilágosodás „szabadságot és egyenlőséget“ hirdető ideológiáját egyszerűen valóságnak vette. Gramsci „új Fejedelme“ egy olyan párt, amely nemcsak a felépítmény, hanem a *société civile* (a „polgári társadalom“) szerves része. A metafora itt kézzelfogható közelségbe hozza a szocializmus és demokrácia szükségszerű kapcsolatát, melynek folytonosságát és folyamatát csak egy fenti értelemben felfogott párt biztosíthatja. Vajon a politikai párt Gramsci-féle elméletében ez nem egyfajta totalizációs elem? Vajon nem egy totalitárius fejlődés csiráit rejtj magában, mint azt a liberális kritika szokta hangoztatni? Gramsci valóban a pluralizmus megszüntetéséből indul ki. A párt úgy válik egyre erősebbé, ahogyan folytonosan meghaladja a pluralizmust, az egyes rétegek területi „atomizálódását“, mely a fokozódó munkamegosztással egyre bővítettebb formában termelődik újjá. A területi közvetlenség meghaladása Gramscinál lehetővé teszi az egyes egyének felemelkedését, a „társadalom-párttól“ az „iskola-párthoz“ léphetünk tovább. De pontosan a részvétel és a belső demokrácia fejlesztésének követelménye választja el igen élesen és határozottan a Gramsci-féle elképzelést attól a valóságtól, ahol a párt nem több, mint a konszenzus meg-szervezésének az eszköze.

Sokan elfeledkeznek arról, hogy amikor Gramsci a pártok autoritárius jellege és bürokratizmusa ellen fordult, tulajdonképpen az európai típusú nagy szociáldemokrata pártok lebegtek a szeme előtt (a pártszociológus Michels ezek működését elemezte). Az autoritárius veszély tehát nem csupán a kommunista pártok esetében fenyeget, hanem a nyugati demokráciákban, a többpártrendszeren belül történelmileg létrejött valamennyi tömegpártot érinti. Mégpedig annál inkább, minél inkább összefonódik a párt az állammal. A kormányfunkció mintegy észrevétlenül egyfajta választási gépezet-jelleget kölcsönöz a pártnak.

Gramsci „iskola-párt“ elképzelése (ami nemcsak demokratikus részvételt jelent a politikai vezetésben, hanem azt is, hogy megnövekszik az elmélet szerepe az irányításban) — ha úgy tetszik, még utópia voltában is — élő, értékes kritikai támpont. A kérdések (így a belső demokrácia, a hegemonia vagy a pluralizmus kérdésének) újragondolása azonban nem a leninizmusnak vagy valamely más politikai-ideológiai hagyománynak az előjoga. Ennek a feltételeit minden párt maga teremti meg magának, a társadalomhoz és az államhoz fűződő konkrét kapcsolatairévén.

Szegő György fordítása

A *Rinascita* 1977. 5. számában közölt Gramsci és a hegemonia című tanulmány rövidített szövege. Eredetileg előadasként hangzott el a Togliatti Intézet 1977. január 27—29. között tartott tudományos ülészekén.